

РАЗБУРЭННЕ МЕТАНАРАТЫВУ Ё АПОВЕСЦІ В. БЫКАВА “У ТУМАНЕ”

Вядома, не толькі наратыў вызначае культуру, але і культура вызначае наратыў [1; с. 33]. Падзеі Вялікай Айчыннай па-рознаму асвятляліся ў творах, напісаных у гады вайны, і ў творах, якія былі напісаны праз пэўны час пасля трагедыі.

У творах В. Быкава, які сам прымаў непасрэдны ўдзел у Вялікай Айчыннай вайне, але сталую прозу пра той час пачаў пісаць на зыходзе 1950-х гг., разбураецца агульнапрыняты савецкі метанаратыў (пад метанарацыяй маем на ўвазе феномен існавання канцэпцый, якія прэтэндуюць на ўніверсальнасць, дамінаванне ў культуры, “легітымуюць” пэўны лад мыслення [5; с. 459]). Адмоўнымі персанажамі становяцца не толькі чужыя, але і тыя, хто здаваўся сваімі. Вайна паўстае перад чытачом ва ўсёй сваёй праўдзівай складанасці. Паспеў прайсці пэўны час пасля страшных падзей, і пісьменнік лічыў, што рэальнае мінулае трэба абавязкова асэнсаваць, каб здабыць з яго маральны ўрок, а не якіясь выгоды [4].

В. Быкаў пісаў у мемуарах “Доўгая дарога дадому” пра аповесць “У тумане” (1988), якая стваралася ім у Доме творчасці ў Нідзе: “Сюжэт “Туману” быў гатовы даўно. Ідэя чалавечай безвыходнасці нязрушна сядзела ў маёй сьвядомасці і час ад часу дамагалася рэалізацыі. Некаторыя казалі: пэсымізм, фаталізм, розныя іншыя ўпадніцкія ўплывы. Можа, і так. Але колькі ў людзкім жыцці здараецца канфліктаў – з сабой ці з грамадзтвам, якія разьвязаць немагчыма. Не паддаюцца ніякім разумным высілкам. І ня толькі ў сытуацыі, калі дабро супрацьстаіць злу. Але і тады, як пісаў Гегель, калі канфлікт ляжыць у адносінах правага з правым. Тое ўжо трагедыя. Як паглядзець, дык усё

чалавечае жыццё – трагедыя, бо ўсе пачуваюцца правымі. Ніхто ня лічыць сябе вінаватым” [2; с. 370].

З самага пачатку нарацыя ў аповесці “У тумане” лаканічная, дакладная, быццам падаюцца факты, якія не дапушчаюць пярэчання: “Слотным ветраным днём позняй восені на другім годзе вайны атрадны разведчык Бураў ехаў на станцыю Масцішча, каб застрэліць свайго знаёмца Сушчэню” [3; с. 277]. Пра намер забойства паведамляецца, як пра нешта будзённае. Падаецца непраўдзівая, як пасля даведваемся, інфармацыя пра Сушчэню. Так думалі ўсе, у тым ліку і Бураў, які разам з Войцікам павінны былі пакараць “зрадніка”: “купіў сабе жыццё тым, што выдаў саўдзельнікаў, сваіх жа чыгуначнікаў, якія яму дапамаглі развінціць рэйкі. Хлопцаў павесілі ў мястэчку, а Сушчэню выпусцілі, і ён другі тыдзень раскашаваў пад носам у гарнізона, у сваёй ладнай дамоўцы ля станцыі, у цяпле і сытасці, мабыць, такое належала пакараць” [3; с. 277]. Гэта метанаратыў, які панаваў на той час: калі не загінуў разам з астатнімі беларусамі, а немцы цябе выпусцілі – значыць, аўтаматычна залічваешся ў здраднікі. З дапамогай канстатацыі ведання, якое панавала ў фіктыўнай рэальнасці, наратар наўмысна ўводзіць чытача ў зман. Каб ён спачатку апынуўся ў тым самым падманлівым становішчы, што і аднавяскоўцы Сушчэні...

Наратар далучае чытача да ходу думак персанажаў пры дапамозе няўласна-простай мовы. Адбываецца пераход ад бачання наратара да ўспрыняцця вачыма Бурава. А пасля з’яўляюцца пункты гледжання і Сушчэні, і Войціка. Што ж тычыцца дыялогаў у аповесці – іх няшмат. У творы пераважна пануе маўчанне.

Наратар наступным чынам характарызуе свайго персанажа Бурава: “Увогуле Бураў быў чалавек крайніх поглядаў на людзей і або прымаў іх цалкам, або гэтак жа цалкам адваргаў; у розных каверзных справах ён не прызнаваў нейкага там права на “змякчаючыя” абставіны, асабліва цяпер, у вайну” [3; с. 280]. Такім чынам, на пачатку аповесці Бураў паўстае якраз як

чалавек, які знаходзіцца пад уладай метанаратыву, што легітымлізуе яго ўчынкi, робіць жорсткасць (напрыклад, у дачыненні да Сушчэні) неабходнай. Таму і плануе персанаж “не рассусольваць, не распачынаць размоў, адвесці куды і стрэльнуць” [3; с. 281]. Тэмп аповеду, калі размова ідзе пра намер пакараць Сушчэню, павольны, размераны і ўпэўнены. Аднак у свядомасці Бурава пачынаюць адбывацца зрухі, ваганні: ён успамінае Сушчэню з часоў юнацтва, губляецца перад яго маленькім сынам, нешта ўздрыгвае ў яго душы, калі бачыць жонку Сушчэні, з якой вучыўся ў адной школе...

У творы прасочваецца ідэя супраціўлення метанаратыву, легітымізацыі абсалютнага ведання: “Бураў не следчы, ён выканаўца прысуду, а прысуд гэтаму чалавеку зроблены там, у лесе, ці яму перайначваць яго. Але як было і выконваць, калі выканаўца таксама пахіснуўся ў адчуванні свае праваты, нейкая яна не такая аказвалася, тая яго правата”; “Штосьці аднак замінала яму (Бураву – І.Ч.), нейкая няпэўнасць у абставінах, ці што?” [3; с. 291].

Не толькі наратар у аповесці, але сам пісьменнік В. Быкаў у прамовах гаварыў пра небяспеку сляпой веры, поўнага адмаўлення ад уласнай думкі. Смеласць персанажаў думаць самастойна, прымаць рашэнні самастойна – найважныя ў мастацкім свеце В. Быкава. І герой быкаўскага твора, Бураў, усё ж здольны сумнявацца.

Тэкст аповесці не адразу раскрывае свае таямніцы перад чытачом. Чытач, як і Бураў, назірае за паводзінамі Сушчэні; таксама бачыць сумневы Бурава, разважае сам, у чым загадка.

Калі жыццё сыграла злосны жарт з персанажамі твора, і Бураў апынуўся паранены, то менавіта Сушчэня, якога несправядліва (але чытач яшчэ гэтага не ведае, хоць сумленныя паводзіны героя насцярожваюць, выклікаюць кагнітыўны дысананс: ці мог бы так паводзіць сябе здраднік) лічаць ворагам, самаахварна спрабуе выратаваць лейтэнанта. Розныя персанажы аб’ядноўваюцца агульным інтарэсам самазахавання. Свой “прававерны”

Войцік аказваецца здраднікам: з экскурсу ў мінулае персанажа даведваемся, што ён не прыйшоў на дапамогу маці, якая загінула, каб выратаваць яго; прывёў паліцаяў у хату добрых людзей, і праз яго тыя добрыя людзі былі знішчаны; таксама ён не папярэдзіў Бурава пра небяспеку, а ў першую чаргу ратаваў сябе... Менавіта Войцік, які не здольны ні на які сумнеў, мяркуе пра Сушчэню: “Усё тут можна было зрабіць проста і хутка: паклікаць на парог і стрэльнуць. Сабаку сабачая смерць, чаго валаводзіцца?” [3; с. 303].

Пазіцыя Войціка наступная: “Цяпер у тую магілу Сушчэня сам скіне Бурава. Зрэшты, можа, так яму і трэба, дурню” [3; с. 306]. Зайздрасць, злосць знішчае чалавечае ў чалавеку, адбірае ў яго здольнасць да спагады.

Праз рэтраспекцыю абмалёўваецца і сутнасць даваеннага савецкага часу. Падаецца гісторыя пра “сталёвую рашучасць” Хмялеўскага, былога Войцікавага начальніка, які “...не рассусольваў, як некаторыя, не ўгаворваў і не бавіў начэй на мляўкіх сялянскіх сходах – ён ставіў пытанне рубам, абрываў нязгодных, проста і нават весела раскулачваў, і тады кожнаму рабілася зразумела: гэты свайго даб’ецца” [3; с. 337]. Праўда, Войцік не дасягнуў яшчэ такой ступені “рашучасці”. І лічыў гэта сваім недахопам, празмернай мяккасцю натуры. У аповесці В. Быкава паказана, што і сам час навязваў чалавеку жорсткасць (праўда, месца для чалавечнасці заставалася; чалавек, згодна з філасофіяй экзістэнцыялізму, сам мусіў выбіраць). Хмялеўскі, ідэал кіраўніка для Войціка, скончыў дрэнна. Час знішчаў усіх... А Войцік, як сапраўдны баязлівец і несумленны чалавек, злаваў на маці, з-за таго, што тая дапамагала жонцы і дзецям былога кіраўніка – цяпер ворага дзяржавы. Сам жа, замест таго, каб паспачуваць чалавеку, з якім раней працаваў, наракаў на сябе і лёс: чаму прагледзеў, не ўбачыў варожага ў начальніку... Такому нізкаму чалавеку, як Войцік, зручна слепа верыць у абсалютную праўдзівасць афіцыйнай інфармацыі, улады. На жаль, не толькі такія, як Войцік, пазбаўлены крытычнага мыслення, і гэта тоіць пагрозу, небяспеку для грамадства.

З мэтай бліжэй паказаць персанажа чытачу, наратарам робіцца экскурс і ў дапартызанскае жыццё Бурава: чытач даведваецца, чым ён жыў і як трапіў у атрад. І, нарэшце, толькі ў другой палове твора інтрыга раскрываецца: Сушчэня распавядае Бураву (як пасля аказваецца, распавядае і ўжо мёртваму) трагічную гісторыю пра тое, як яго напаткала пакута стаць у вачах іншых здраднікам, хоць насамрэч ён заставаўся сумленным чалавекам... Чытач, перад якім стаяла загадка чалавечных і сумленных паводзінаў “прызнанага здрадніка”, знаходзіць наступны псіхалагічны партрэт гэтага героя: “будучы пакрыўджаны, ён траціў натуральную здольнасць скардзіцца, пратэставаць, мог толькі вылаяцца, апанурыцца, але не павініцца (калі быў вінаваты), не апраўдацца (калі быў бязвінны)” [3; с. 322]. Становіцца вядомым, што Сушчэню наўмысна так зняславілі фашысты: каб нават жонка не да канца верыла ў яго невінаватасць, каб усе лічылі ворагам. Каб забілі свае – у гэтым быў сэнс варожай расправы.

Сушчэня стаў ахвярай веры іншых людзей у агульнапрынятыя, абагулена-спрошчаныя паняцці і ацэнкі, таму апынуўся ў тупіковай, абсурднай сітуацыі: свае людзі, аднавяскоўцы, партызаны, сталі яму чужымі – не вераць і ненавідзяць. Чалавек аніяк не можа даказаць сваю невінаватасць і нават застрэліцца адразу не можа, бо і гэта яго не апраўдае, а зноў жа пацвердзіць абсурдную ідэю яго віны. І думкі пра лёс жонкі Анэлі і сына не даюць чыгуначніку спакою...

Бураў і Войцік, якія павінны былі пакараць Сушчэню, загінулі. Сушчэня ж скончыў жыццё самагубствам, бо не меў ніякага выйсця. У фінале аповесці чытач разумее: чалавека на акупаванай беларускай зямлі лёгка скампраметаваць так, што апраўдацца перад сваімі для яго ўжо будзе немагчыма.

Аповесць “У тумане” пацвярджае тое, што максімаліст В. Быкаў даводзіў усёй сваёй творчасцю: каб быць чалавекам, мала не быць немцам-фашыстам і не быць паліцаем. Чалавек – гэта нешта большае, чым Войцік; гэта

Асоба, здатная на самастойны адказны выбар, на ўчынак (памежная сітуацыя, выбар, катэгорыя абсурду – тое, што яднае В. Быкава з французскімі экзістэнцыялістамі Сартрам і Камю).

В. Быкаў перавярнуў уяўленне сучаснікаў пра падзеі Вялікай Айчыннай вайны, выступіў разбуральнікам метанаратываў, наватарам у пасляваеннай прозе.

Літаратура:

1. Брокмейер, Й.; Харре, Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы // Вопросы философии. 2000. № 3. – Москва: Институт философии РАН – С. 29-41.
2. Быкаў, В. Поўны збор твораў. У 14 т. Т. 8. Мэмуарная проза. – Мінск: Саюз беларускіх пісьменнікаў; Масква: ТА “Выдавецтва “Время”, 2009. – 576 с.
3. Быкаў, В.У. У Тумане // Збор твораў. У 6 т. Т. 5. – Мінск: Маст. літ., 1994. – С. 277-364.
4. Залоска, Ю. Дыялогі з Васілём Быкавым: Інтэрв’ю, эсэ. – Мінск: Маст. Літ., 1995. – 95 с.
5. Коротченко, Е.П. Метанарратив // Постмодернизм. Энциклопедия / Под ред. А. А. Грицанова, М. А. Можейко. Мн., 2001. с. 459 – 461.